

TURKMENIA'DA HÜKÜM SÜREN ÖNEMLİ BİR KABİLE OLARAK SAKALARIN
(A)PARNİ BOYU VE BUNUN, İRAN'IN KUZEY-DOĞU BÖLGESİ HORASAN'DAKİ
APAR BÖLGESİ İLE ALÂKASI

*THE SAKA'S (A)PARNI TRIBE WHO RULED IN TURKMENIA AND ITS RELATION TO
THE APAR REGION (KHORASAN), IN NORTH-EAST IRAN*

MEHMET TEZCAN*

Öz: *Apar* adı, kaynaklarda *Aparnoi* veya *Parni* olarak zikredilmektedir. Bunların ise Sakaların bir kolu olarak Klasik Latin ve Hellen kaynaklarında zikredilen Dahae'lerle bir alâkası olduğu anlaşılmaktadır. Herodotus'tan beri kaynaklarda farklı şekillerde bahsedilen Dahae'ler, M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Hazar Denizi ile daha doğudaki Oxus ırmağı arasına yerleşerek buradan sonraki dönemlerde daha batıya, Hazar'ın kuzey-doğu kıyı bölgesine yerleşmişler ve M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısında Parth Devleti'nin temelini oluşturmuşlardır. Ortaçağ'daki *Dahistan* veya *Dihistan* yer adının bunlardan geldiği bilinmektedir. Orta-Asya'nın batısında ve İran'da Hellenistik bir krallık olan Parth Devleti'ni, aslında Arşak sülalesi kurmuştu. Kısa süre içerisinde İran'ın tamamını ve Türkiye'nin de Doğu ve Güney-Doğu Bölgesi'nin bir kısmını ele geçiren Parth'lar, batıda Roma İmparatorluğu'nun da en büyük rakiplerinden biri olmuşlardır. Devletlerini kurdukları bölge olan, Ortaçağ'daki adıyla *Horasan* Bölgesi, muhtemelen, onların uzak geçmişteki atalarından dolayı bu dönemde *Aparshahr* (Apar Ülkesi) olarak anılmıştır. Fakat Parth'lardan sonra M.S. V. yüzyılın başlarında Heftalitler, Orta-Asya'nın büyük kısmı, Kuzey Hindistan ve İran'ın doğu bölümlerini de içine alan büyük bir imparatorluk kurdular. Bunlar zamanında da bölgenin adı "*Apar Ülkesi*" idi. Türk ve Ermeni kaynaklarında "*Apar*" olarak zikredilen bu ismin, Çin kaynaklarında bazan *Hua* (< Awar/Abar/Apar) şeklinde zikredilen Heftalitler ile de bağlantısı olduğu anlaşılıyor.

Abstract: The name *Apar* was recorded as *Aparnoi* or *Parni* in Classical sources. The *Aparnoi* were related to the Dahae mentioned in Classical sources as being a branch of the Sakas. The Dahae, being mentioned with different names in these sources from Herodotus onwards, settled from the IVth century B.C. onwards, in the area between the Caspian Sea and the Oxus and thence to the north-eastern corner of the Caspian. They founded in Persia the Parthian Dynasty in the second half of the IIIrd century B.C. The toponym *Dahistan* employed in the Middle Ages derived from their name. As a Hellenistic kingdom in the westernmost part of the Central Asia and in Persia, the Parthian Kingdom was founded by the Arsakid Dynasty. The Parthians conquered the entire Iranian plateau and some regions of the eastern and south-eastern parts of Turkey and became the most powerful rival of Rome before the Sasanians. The region of *Khorasan*, where the Parthians founded their own kingdom, was most probably named *Aparshahr* from their ancient name. After the Parthians, the Hephthalites at the beginning of the Vth century A.D., established a great and vast empire including a great part of Central Asia, Northern India and some eastern parts of Iran. During the Hephthalite period the region carried a similar name until it was conquered by Khosraw I. The name mentioned as *Apar* in Turkic and Armenian sources also had a kind of relationship to the Hephthalites. It was considered their name was recorded as *Hua* (< Awar/Abar/Apar) in some of the Chinese sources.

Anahtar Kelimeler: *Aparnoi* • Parth'lar • Heftalitler • Türkler • Apar

Keywords: *Aparnoi* • Parthians • Hephthalites • Turks • Apar

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon. tezcانm@isbank.net.tr

Türkmenistan sahasında, bugünkü İran ve İran'ın doğusundaki topraklarda, Türkiye'nin doğu bölgelerinde M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısından M.S. III. yüzyıl başlarına kadar olan dönemlerde güçlü bir Parth/Arşak Devleti kurulmuştu. Bu devleti kuran hanedan muhtemelen, Sakaların Dahae konfederasyonunu oluşturan üç kabileden biri olan Aparni veya Aparna kolundan geliyordu. Türkmenistan'da M.Ö. III. yüzyıl sonunda veya ilk yarısında Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki bölgede yaşayan Daai veya Dahae'ler, Ortaçağ'da *Dehistan*, daha doğru bir tabirle *Dahistan/Dihistan* adıyla anılan ve bugün Türkmenistan'da Hazar Denizi'nin güney-doğusunda ve Etrek ırmağının kuzeyindeki Gurgan eyaletine tekabül eden bölgenin de isim babalarıdır¹.

Aparni'lerin dâhil bulunduğu Dahae'ler, tarihçi Herodotos'ta (I. 125), Ahamenidlerin göçebe kabilelerinden biri olarak "*Daai*" (Δαί) şeklinde, *Avesta*'da (Yasht 13. 143) ise "*Daha*" olarak geçmektedir². Herodotos, Ahamenid İmparatorluğu'nu oluşturan satraplıkların bir listesini veriyor (III. 90-94); ama bu liste, Dareios'un meşhur Behistun kitabesinde verilen listeden oldukça farklıdır ve aynı durum Sakalar için de geçerlidir³ (Fig. 1). Ahamenid hükümdarı Dareios (M.Ö. 522-486)'un Behistun kaya kitabesindeki ilk *daeva/dahyavâ/dahyu* (= eyalet/ülke⁴) listesinde bütün Sakalar tek bir grup olarak verilmiş gözüküyor. Daha sonraki Listede ise bilinen iki Saka grubu (*Saka Haumavargâ* (= Haoma içen Sakalar) ve *Saka Tigraxaudâ* = Sivri başlıklı Sakalar),⁵ daha sonra üçüncüsü (*Saka tayaiy paradraya*= Deniz-Ötesi Sakaları) zikredilmiştir⁶. I. Kserkses'in (M.Ö. 486-465), İmparatorluğu meydana getiren 30 eyaletin bir listesinin verildiği "*Daeva Kitabesi*"nde ise "Dahae" ismi, listenin sonuna doğru, Sakaların açıkça bildiğimiz iki boyu (*Saka Haumavargâ* ve *Saka Tigraxaudâ*) ile birlikte "*Dahâ*" şeklinde ve ilk defa kaydedilmektedir⁷.

Fig. 1. Ahamenid İmparatorluğu Döneminde Sakaların ve Dahae'lerin Ülkeleri

"Dahae" isminin menşei ve anlamı konusunda bazı görüşler ileri sürülmüştür. Sakalar konusundaki çalışmaları ile tanınan St. Konow vaktiyle, bu ismin, Hotan Sakacası'nda "*adam, erkek*" (= *daha-*) demek olduğunu Veda ve

¹ Bk. C. Edmund Bosworth, "DEHESTĀN," *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. VII, December 15, 1994. Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/dehestan>.

² *Avesta*'daki İskit ve Saka Kavimleri ve bunların muhtemel kimlikleri hakkında bk. Schwartz 1985, 648.

³ Bu konuda bk. Badian 1985, 420 ("hiçbir modern araştırma da onları mantıklı bir şekilde uyuşturamadı").

⁴ Schwartz 1985, 649; Tavernier 2007, 37, 551.

⁵ Ahamenid (Pers) kaynaklarında geçen bu (*Saka Tigraxaudâ* (sivri başlıklı)'nın, Herodotos (III. 92)'de zikredilen "Orthokorubantion" (Ὀρθοκορυβαντίων) kelimesinin tercümesi olduğu hakkında bk. Stratanovskiy 1972, 517, n. 57; Diakonoff 1985, 100; Murray - Moreno 2007, 488, 490. Hellenice kelime hakkında bk. Dvoretzkiy 1958, 1190 ("ortokoribantii: 'yüksek (yer)lerin sâkinleri: Media kabilelerinden biri").

⁶ Cook 1985, 254. Dareios'un Behistun Kitabesi'nin bir tercümesi için bk. Frye 1984, 363-368 (Appendix 2); Murray - Moreno 2007, 529-537, Appendix I (Maria Brosius'un tercümesi).

⁷ Cook 1985, 254; Willem Vogelsang, "DAHAE. ii. The people". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. VI, December 15, 1993, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/dahae>. Her iki büyük Saka grubunun yaşadıkları yerler hakkında bk. Tezcan 1996, 138; Briant 2002, 173, 176. Briant, Kserkses'in kitabesinde onların, diğer iki Saka grubundan ayrı olarak zikredilmesini, müstakil olmalarına bağlamaktadır.

Avesta metinlerinden hareketle ileri sürmüştü. Klasik kaynaklarda genellikle Sakae'lerle birleştirilen, Çin kaynaklarında ise "Daxia" (Konow'un eski imlasıyla: *Ta-hia/Ta-ha*: Daha) şeklinde adlandırılan "Dahä" da ona göre "*Dasyu-kabilesinden olan adam*" demektir⁸. Saka diline komşu dil ve lehçelerde de benzer anlamda kelimeler olduğu için Konow'un fikri hâlâ en makul açıklama olarak kabul görmektedir⁹. Bu *dasyu* kelimesi "däsá-" şekliyle, Sanskritçe yazılmış eski Hint metinlerinde önceleri, "*düşman, (kadın) hizmetçi, köle; Aryan olmayan, yabancı/barbar kabile mensubu*" gibi bir anlamda idi¹⁰. Daha sonra "*dah-, daha-*" şekliyle kelimenin Hotan Sakacasında "*adam, erkek*" anlamını kazandığı görülmektedir.¹¹

Polybios (V. 79), Titus Livius (37. 40) ve Appianos (Syr. VI. 32)'a göre, Dahae'ler (Δᾶαι), Seleukos hükümdarı III. Antiokhos'un (M.Ö. 222-187) ordusunda "*atlı okçular*" olarak hizmet görüyorlardı. İ. P'yankov ve M. Dandamaev, Dahae veya Daai'lerle Massaget'leri birbirinin devamı sayıyorlar¹².

M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında Hazar ile Amuderya arasındaki bölgeyi işgal etmekte olan Massaget'ler birliğinin düşüşü ona göre, M.Ö. V. yüzyıl sonunda göçebe/bozkırlıların yeni bir hareketiyle başlamıştı; Dahae'ler de Massaget'lerin doğrudan halefleri/torunları idiler. M.Ö. IV. yüzyılda Dahae'ler, Massaget'lerin işgal ettikleri asıl bölgelerde onların yerini almışlar, IV. yüzyıl sonuna doğru da Hazar ile Amuderya arasındaki bölgeye sızmışlardı; Prohorov Kültürü eserleri de Dahae'lere aittir¹³. Klasik kaynaklardan Arrianos (*anab.* III. 11. 3; V. 12. 2) ve Quintus Curtius Rufus'un (IV. 12. 4-6; VII. 7. 32) İskitler ve Massaget'ler hakkında verdiği kayıtlara göre, Pers ordusunun sol kanadını oluşturan ücretli göçebe kuvvetler arasında isimleri zikredilen İskit grupları arasında ve Büyük İskender'in Ahamenidler ile yaptığı Gaugamela Muharebesi münasebetiyle yine ordunun sol kanadında, at üzerinde savaşan Dahae'ler de vardı¹⁴. Roma Dönemi'nin en eski coğrafi

⁸ Konow 1912, 97.

⁹ Bk. De Blois, "DAHAE ii. The name". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. VI, December 15 1993. Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/dahae>.

¹⁰ Koçergina 1987, 266; Hint Veda ve İran Avesta metinlerindeki manâları ve gelişimi hakkında ayrıca bk. Praser - Sen 2006, 431; Shendge 1977, 31-37.

¹¹ Bailey 1979, 155.

¹² Hatta Herodotos (I. 214), Ahamenid hükümdarı Kyros'un, muhtemelen bir İskit kabilesi olan Massaget'lerle M.Ö. 530 yılında yaptığı bir savaş sonucu (bu konuda bk. Mallowan 1985, 408; Nichols 2008, 25, n. 66) öldürüldüğünü anlatır. M.Ö. III. yüzyıl Babil'li tarihçi Berossus (F10) ve Ktesias (XXI) gibi başka kaynaklar ise onun, Orta Asyalı bir İskit kabilesi olan Daai/Dahae'lerle veya Derbikkai'lerle (Dyrbaioi) yapılan savaşta öldürüldüğünü yazmaktadırlar (bk. Junge 1939: 70-72; Nichols 2008, 25, n. 66, 165; Llewellyn-Jones – Robson 2010, 173-174, 175-176. Eusebios'un Kilise Tarihi'nin Ermenice tercümesinde de Kyros'un öldüğü savaşın Daas vadisinde olduğu şeklinde bir kayıt vardır). Dolayısıyla M. Dandamaev de, Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında yaşayan Massaget'lerin yerini artık Dahae'lerin aldığını ve Kyros'un düşmanları olarak anıldıklarını kabul etmektedir. Bk. Dandamaev 1985, 53-54. Gerek Klasik kaynakların verdiği bilgiler, gerek çok sayıda arkeolojik veriler ve araştırmalar, gerekse bilginlerin genel görüşü, Massaget'leri Oxus/Araxes (Amu Derya) Irmağı'nın ötesine yerleştirmektedir (Vaynberg 1999, 224, 262). Latin kaynaklarında Dahae'lerle ilgili bilgiler için bk. Aalto - Pekkanen 1975/I, 166-170. Dahae'lerin, Çin kaynaklarındaki Da Xia大夏 ile aynileştirmesi ve tenkidi için bk. Tarn 1951, 295, n. 7. Çin kaynağı SJ 123'de, Da Yuan'ın 大宛 batısındaki küçük devletlerden biri olarak Dayi 大益 adı zikrediliyor (Sima Qian 1993, II: 243; Yu 1998, 101; Sima Tsyan' 2010, IX: 209). Da Yuan, genellikle bugünkü Fergana bölgesi olarak kabul ediliyor. Dahae ile Dayi aynileştirilmesi konusunda Pulleyblank'ın teklifi ve Hulseyé'nin açıklamaları için; Hulseyé 1979, 224, n. 848; Pulleyblank 1962-63, 90.

¹³ P'yankov 1975, 68 ve n. 106; Tezcan 1996, 141, n. 95.

¹⁴ Willem Vogelsang, "DAHAE ii. The People". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. VI, December 15, 1993. Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/dahae>. Curtius Rufus'un verdiği bilgilere göre (VIII.14.5)

kaynağı olan Pomponius Mela (I. 13; III. 42) (Dahae), Dahae'leri Oxus'un kuzeyindeki dirseğe yerleştirir¹⁵. M.Ö. IV. yüzyıl sonlarında veya III. yüzyılın başlarında Margiana (Merv) ve Areia (Herat) bölgelerine yapılan istila hareketinden sonra Dahae'ler, Plinius'a göre (*nat.* VI. 50) (Dahae), yenilerek daha batıya ilerlediler. Dahae'ler, M.Ö. III. yüzyılın ortalarına doğru, Hazar Denizi'nin güney-doğu kıyısı boyunca yer alan eski Hyrkania Bölgesi kuzeyindeki topraklara yerleştiler. Daha sonra bu topraklar muhtemelen onların adlarıyla 'Dahistan' olarak bilinmeye başladı¹⁶. Klasik Dönem coğrafi kaynaklarımızdan Strabon (XI. 8. 2) (Δάαι), Dahae'lerin, Areia'ya paralel bölgeye kadar uzandığı düşüncesinde idi¹⁷. XIX yüzyıl ve XX. yüzyılın antikçağ coğrafya araştırmacısı A. Herrmann ise onları, Oxus/Amu Derya'nın, Uzboy'a ayrıldığı yere yakın koyuyor¹⁸. Tam da bu münasebetle Strabon (XI. 7. 1; XI. 9. 3), diğer iki Dahae kabilesiyle birlikte, Parth sülalesini kuran ve (A)parnilerle muhtemelen aynı kabile olan (S)parnoi'dan (Σπάρνοι) bahsetmektedir. (S)parnoi veya Dahae'lerin, Türkmenistan'daki Karakum çölünün güney ve güney-batı eteklerine tam olarak ne zaman yerleştikleri kesin olmamakla beraber, M.Ö. IV. yüzyıl sonları veya III. yüzyıl başları verilmektedir. Ancak, Karakum bozkır bölgelerine Dahae'lerin daha önce gelip yerleştikleri tahmin ediliyor¹⁹.

1. Parth/Arşakidler

Türkmenistan'ın güney sahalarında ve bugünkü İran'ın kuzey-doğu bölgesinde M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısına doğru Hellenistik Parthia veya diğer adı ile Arşakid Devleti kuruldu. Parth sülalesi menşeyini, kaynaklarda adı "Aparnoi" (Απαρνοι)/"Parnoi" (Πάρνοι) ve hatta "(S)parnoi" (Σπάρνοι) olarak da geçmekte olan Aparni veya Parni'lerden almıştır²⁰. Böylece Parth'lar, İran'da yavaş yavaş Seleukos'ların yerine geçiyorlardı. Gerek zamanımıza kadar ancak Iustinus'un rivayetleri ulaşmış olan Pompeius Trogus (XLI. 4, 3-5, 1), gerekse Strabon (XI. 9. 2), "Okhos" (Aşağı Oxus ?) nehri boyunca oturan Dahae göçebelerinin bir kolu olan Aparni'li bir İskit'in, yani Arsakes adlı birinin Parthia'da isyan çıkardığını belirtiyorlar²¹. Yine Strabon (XI. 9. 3), Arsakes'in, Baktria Satrabı Diodotos idaresindeki bir Baktria'lı olduğunu ifade ediyor. Parth sülalesinin, Arsakes tarafından ne zaman kurulduğu hususu münakaşalıdır. Bazı araştırmacılar, Arşakid Takvimi (*Era*) M.Ö. 248/7'de

Dahae'ler, Makedonyalı III. Aleksandros'un müttefikleri arasında idiler ve onun Hindistan seferine de katılmışlardı (Vaynberg 1999, 263). Dahae'ler ve bunlara yakın diğer İskit grupları hakkında klasik Hellen ve Latin kaynaklarındaki bilgiler ve bunların değerlendirmesi için bk. Markwart 1946, 315-316.

¹⁵ "Dahae super Scythas Scytharumque deserta..=Dahae'ler İskitlerin ve İskit çöllerinin ötesinde bulunur". Bk. Markwart 1946, 315; Romer 1998, 37.

¹⁶ Dahae'lerin Sır-Derya Nehri boylarındaki ilk yerleri, oradan Hazar Denizi doğusuna göç etmeleri, Dahistan/Dihistan ile alakaları ve bu konularda klasik kaynaklardaki bilgiler ve bazı önemli araştırmalar hakkında bk. Herzfeld 1932, 63; Daffinà 1967, 39, n. 7.

¹⁷ Strab. XI. 8. 2: "Hazar Denizi'nden başlayarak, şimdi İskitlerin daha büyük kısmına Dahae [Δάαι] denir, ama bunlardan daha doğuda bulunanlara Massagetae ve Sakae denir. Geri kalanların bütününe ise genel bir isim olarak İskit adı verilir, ama her bir kavmin kendi hususi adı vardır..." (Strabon 1964, 483; Konow 1969, xvii; Strabons Geographika 2004, 341). Yu 2011, 5; Strabon'da, zikredilen yerde, Dahae'ler, onların bir kolu olan Aparni'ler ve yerleri hakkında verilen bilgiler için bk. Daffinà 1982, 36-37; Narain 1980, 128-129.

¹⁸ Herrmann 1976, 10/I.

¹⁹ Willem Vogelsang, "DAHAE ii. The people". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. VI, December 15, 1993. Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/dahae>

²⁰ Bivar 1983a, 27; Bivar 1983b, 187.

²¹ Narain 1980, 13; Frye 1984, 206; Vaynberg 1999, 229. Bivar da Parth'ların menşeyinin (A)parni'ler olduğunu belirtiyor (Bivar 1983a, 27).

başlamasına rağmen²², Parth İsyanı'nın M.Ö. 239/238'de çıktığı düşüncesindedirler²³. J. Wolski, Aparni/Parni'lerin İran'a ilk istilalarını aşağı yukarı M.Ö. 280'e koyuyor²⁴. Charax'lı Isidoros'a göre (*Stathmoi Parthikoi* 11) Arsakes, başkent Asaak veya Arşak kentinde 247 yılında taç giyerek kendini kral (βασιλεύς) ilan ediyor²⁵. Pompeius Trogus, İskitlerin kurdukları imparatorluklardan bahsederken onların, ikinci ve üçüncü imparatorlukları olan Parth ve Baktria imparatorluklarını kurduklarını, Parth Krallığı'nı kuranın ise Arsakes olduğunu kaydediyor (XLI)²⁶. Arsakes'in, Hazar Denizi'nin güney doğu köşesindeki Hyrkania'yı ele geçirdiği tarih M.Ö. 235'tir²⁷. Arsakes nereden gelmişti? Kaynaklarda bahsedilen Dahae veya Daa'i'ler, umumiyetle, Hazar Denizi ve o zaman bu denize akan Oxus Irmağı'nın aşağı mecrası arasındaki bir mevki (> Dahistan, Dihistan) veya burada bulunan bir göçebe kavim olarak kabul edilmektedir²⁸. Aparni/Parni'ler de bu sırada kuzeyden Hazar Denizi'ne doğru gelen bu Dahae'lerin bir kolu olup göçebe olarak yaşıyorlardı. Türkmenistan sahasında devlet kurdukları ve burada yaklaşık dört asır hüküm sürdükleri zaman Parth'ların doğudaki ana merkezlerinden birisi Eski Nesa şehri idi. Parth'lar, daha sonra sınırlarını Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'ne kadar genişlettiler ve M.S. III. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bu topraklarda kaldılar, bu tarihte İran'da yerlerine Sasaniler geçti.

2. Aparni/Parni'ler

Aparnoi/Aparni/Parni veya Strabon'daki kayda göre (S)parnoi, Hellenlerin Dahae olarak bildikleri kabile gruplarından biriydiler. (S)parnoi, Strabon'un belirttiğine göre (XI. 7. 1; XI. 9. 2-3) Okhos Irmağı (şimdiki Tecen) boyunda yaşıyorlardı. Bu bölgede Aparni'ler hakkında ilk bilgiler de Okhos münasebetiyle geçmektedir. Ama asıl vatanlarının burası olmayıp Güney Sibirya olduğu ve oradan diğer İskit kabileleriyle beraber Dahistan'a göçtükleri anlaşılmaktadır²⁹. M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında Parthia'ya gelen Aparni'ler, başlarındaki Arsakes adlı birinin liderliğinde, Parthia satrapı Andragoras'ı mağlup edip bazı şehirleri de tahrip ederek M.Ö. 240 tarihlerinde Parthia'yı istila ettiler ve ondan sonra Parth ve İran tarihinde lider bir konum kazandılar³⁰. 'Dihistan Aparnoi'leri' (veya Eparnoi) diye isimlendirebileceğimiz bu Aparni'lerin adı Strabon'da (XI. 7. 1) "(S)parnoi" (Σπάρνοι) olarak da geçmektedir³¹. Ancak yine Strabon'da başka bir yerde (XI. 9. 2), Tecen ırmağı boyunda yerleşen kabileler münasebetiyle "Okhos Parni'leri" (Πάρνοι Ὠχοῦ veya Ἀπάρνοι Ὠχοῦ)

²² Bu konuda bk. Daffinà 1967, 10 ve n. 1; Dibvoyz 2008, 33, n. 34, 35.

²³ Sellwood 1980, 22; Frye 1984, 208; Daniel 2001, 53. Bu hususta bilhassa Wolski'nin muhtelif araştırmaları önemlidir. Ayrıca bk. Bivar 1983a, 28. Debevoise, Selevkos'lara karşı isyanın başlangıcını, dolayısıyla Parth devletinin kuruluşunu 247'den bir müddet önce, muhtemelen 250 yılı olarak, Zadneprovsky de yine 250 olarak veriyor (Zadneprovsky 1994, 457; Dibvoyz 2008, 33).

²⁴ Frye 1984, 208.

²⁵ Frye 1984, 208; Dibvoyz 2008, 35. Asaak Kenti, yukarı Etrek Irmağı Vadisi'nde Kuçan yakınlarında idi.

²⁶ Akbulut 1984, 8; Eggermont 1968, 98-99;

²⁷ Frye 1984, 208. Bivar ise M. Ö. 238 yılını veriyor (Bivar 1983a, 31).

²⁸ Cook 1983, 37. 'Dihistan' yer adının bu Dahae'lerden çıktığı bilinmektedir. Bk. Bivar 1983a, 27; Brunner 1983, 767.

²⁹ Dibvoyz 2008, 29 (bu eseri bana temin eden V. Nikonorov'a teşekkür borçluyum).

³⁰ P. Lecoq, "APARNA". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. 2, 1987, 151, December 15, 1986, Last Updated: August 5, 2011. Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/aparna-c3k>; Koshelenko – Pilipko 1994, 131.

³¹ Bk. Strabon's Geographika 2004, 332, n. 11: "Πάρνοις Xylander: σπάρνοις codd.; Ἀπάρνοις Casaubonus..."

ismi zikredilmektedir³² ki bazı bilginler, *Okhos'taki* bu Parnoi'ler ile Dahistan'daki Sparnoi'lerin birbirinden farklı olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. (S)parnoi veya (A)parni'lere yalnızca Strabon değil Ptolemaios (VI, 10. 2. 5 "Parnoi" Πάρνοι; Fig. 2) ve Iustinus (XLI.1.10) ("Sparnos"³³ şeklinde) de işaret etmişlerdir³⁴ ve yukarıda belirtilen şüpheli durum, Iustinus'ta zikredilen "Parni" veya "Sparni" münasebetiyle de ortaya çıkmaktadır³⁵.

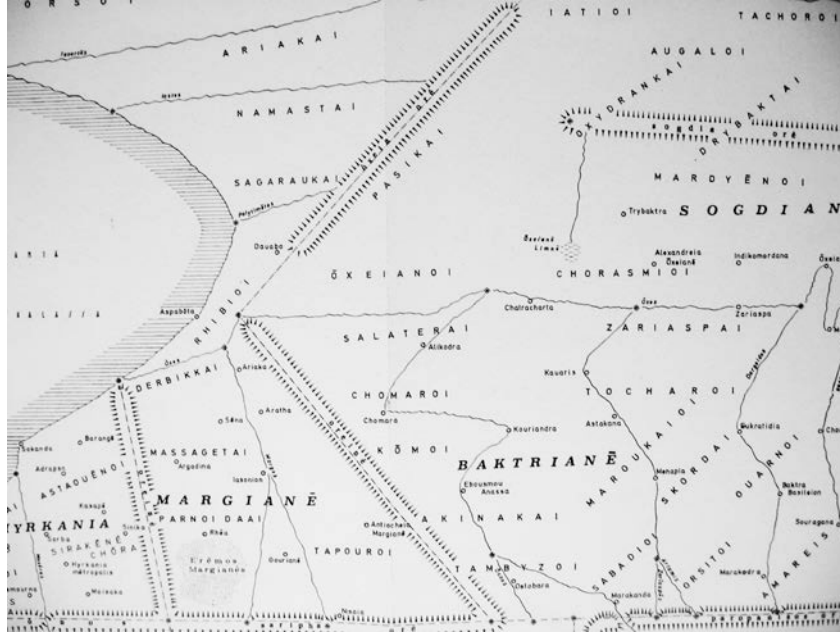

Fig. 2. Ptolemaios'un Coğrafyasına Göre, M.S. II. Yüzyıl Ortalarında Hyrkania, Margiana, Baktriana ve Sogdiana Bölgeleri

Ancak, sonuç olarak Strabon'un, Parth İmparatorluğu'nun kurulmasında rol oynadığını ve Okhos Irmağı boyunca yaşadığını zikrettiği Aparnoi veya (S)parnoi'un, daha sonra "Dahistan/Dihistan" olarak isimlendirilecek olan bölgede veya civarında yaşadıkları anlaşılıyor. Aparni'ler, A. Herrmann tarafından tıpkı Dahae'ler gibi Oxus'un yeni mecrası ile eski mecrası arasına yerleştiriliyor³⁶; çünkü Strabon, Dahae'lerin (XI. 8. 2), Orta Asya'da yine bir Hellenistik krallık olan Baktria-Hellen Krallığı'nın (*Yavāna*-lonia) M.Ö. II. yüzyıl ortalarında veya sonlarındaki düşüşü sırasında Hyrkania'ya çok yakın olduklarını, ama geri kalanların Areia'ya paralel olan ülkeye kadar uzandığını söylüyordu³⁷.

³² Bk.: "... (τὸς Πάρνοϋς ...Ὠχὸν)..." (Strabon's Geographika 2004, 3: 352).

³³ Veya "Aparnani". Bk. Iustin 1994, 254, n. 2.

³⁴ Bununla birlikte Frye, Aparni'lerin bir istilasından ziyade bir göçünden söz edilebileceğini belirterek, M. Ö. III. asrın ilk yarısında bunların Harezm bölgesinden güneye, Parthia'ya indiklerini kabul etmektedir.

³⁵ P. Lecoq, "APARNA". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. 2, 1987, 151, December 15, 1986, Last Updated: August 5, 2011. Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/aparna-c3k>

³⁶ Herrmann 1935, 17/I. Eskiden Amu Derya yani Oxus Nehri, Aral Gölü'ne değil Hazar Denizi'ne dökül-mekteydi. G. A. Koshelenko ile V. N. Pilipko ise Aparni'leri Hazar Denizi ile Tecen Irmağı arasındaki bereketli topraklara yerleştiriyorlar. (A)parniler, hemen sonra Hyrkania'yı ele geçirdiler: "(A)Parniler, Hazar Denizi'nden Tecen Irmağı'na kadar olan ziraat bölgelerinin kıyıları boyundaki topraklara yerleşmişlerdi" (Koshelenko – Pilipko 1994, 131).

³⁷ Bu konuda ayrıca bk. Narain 1980, 128-129; Tezcan 1996, 141-142, n. 98.

“Aparni” adının etimolojisi hakkında bazı denemeler yapılmış ise de ikna edici kesin bir etimoloji henüz yoktur. Frye, Orta Asya bozkırlarından geldikleri için onların yalnızca sözlü geleneklere sahip olup hiçbir yazılı tarihlerinin olmadığını tahmin ediyor.³⁸ “Aparni” adı, bazılarınca “dağlılar, yukarıda/dağda oturanlar” şeklinde dahi tercüme edilmiştir.³⁹ İsmi menşee ve etimolojisi üzerinde bir denemesi olanlardan P. Lurje, Aparni’lerin, Sasanilerden 100 yıl kadar önce tarih sahnesinden silindiğini, dolayısıyla bu ismin Aparni’lerle değil, “yukarı” anlamında Orta İran dilindeki *upari kelimesiyle bir alâkasının olabileceği görüşünü benimsemiştir.⁴⁰ “Apar” ismini, Batı Horasan’daki Nişapur Bölgesi olarak açıklanan ve az aşağıda temas edilecek olan “Abarşahr” adı ile birleştiren ilk araştırmacı J. Marquart’tır.⁴¹ Marquart, Pehlevi kaynağı *Bundahişn*’e dayanarak,⁴² Ortaçağ’daki “Abarşahr/Aparşahr” adının, “Yukarı Ülke” anlamında olmayıp “Aparnak/Aparnoi/Aparni’lerin Ülkesi” demek olduğu üzerinde durmuş⁴³, hatta bu münasebetle Parth Devleti’nin adının gerçekte “Apar Devleti” olarak isimlendirilmesinin daha doğru olacağını belirtmişti⁴⁴. Dolayısıyla Marquart, Horasan Ülkesi’nin eski adı olarak gerek V. ve VII. yüzyıllara ait Ermeni kaynaklarında (Apar - Aşkharveya - Aşkharh)⁴⁵, gerekse VIII. yüzyıldaki Türk Kitabeleri’nde geçen “(A)par” adı ile bu Aparnoi’un ismi arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu daha XX. yüzyılın başlarında söylemeye çalışmıştı.

Sonuç olarak, Aparni veya diğer adıyla Parni, M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında Harezmi Bölgesi’nden Parthia’ya göç eden lider bir kabile olup⁴⁶, Parthia’nın işgalini müteakip Parthia/Arşak Devleti’nin kurulmasında rol oynamışlardır. Güney Türkmenia’da ve İran’ın kuzey-doğu sahalarında uzun zaman hüküm sürmelerinden dolayı bu zikredilen topraklar, muhtemelen bu sebepten dolayı Erken Ortaçağ zamanında bile onların ismiyle yani “Aparşahr” [Apar(ni) Ülkesi] olarak isimlendirilmiştir.

3. Heftalitler

İsimlerini Horasan Bölgesi’ne, önceki adıyla Apar Ülkesi’ne vermiş olması muhtemel olan göçebe menşeli diğer bir devlet ise Heftalitlerdir. Yine, Orta Asya’dan Baktria’ya gelen ve bazı Çin kaynaklarına göre, M.S. IV. yüzyılın hemen başında Moğolistan’daki Rouran’lardan ayrılan Hua Kabilesi’nden inen Heftalitler⁴⁷, burada, İpek yolu’nun kavşağında önemli bir imparatorluk kurdular

³⁸ Frye 1984, 228.

³⁹ Tezcan 1996, 141-142.

⁴⁰ Bk. Tezcan 2006, 611-612, 614 n. 68.

⁴¹ Bk. Marquart 1901, 74-75.

⁴² Bk. *Bundahişn* 233. 15 (Pehlevi metni); Zand-âkâsîh xxxv. 43-44 (İngilizce tercümesi).

⁴³ Markwart 1931, 52-53; Brunner 1983, 767; H. Gaube, “ABARŞAHR”. *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. I, Fasc. 1, 67, December 15, 1982, Last Updated: July 13, 2011,

Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/abarsahr> (Gaube, kelimeyi hatalı olarak “Aparak” şeklinde vermiştir). *Bundahişn*’i yayınlayan Anklesaria tarafından “Avaro Ülkesi” (Awarshatr) (xxxv. 43, 44) şeklinde tercüme edilen kelimeyi Marquart, “Apar ülkesi” (Aparshahr) olarak düzeltmiştir. Ayrıca bk. P. Lecoq, “APARNA”. *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. 2, 1987, 151, December 15, 1986, Last Updated: August 5, 2011, Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/aparna-c3k>.

⁴⁴ Markwart 1931, 52.

⁴⁵ Ermeni kaynaklarında “Apar” kelimesi hakkında detaylı bilgi için bk. Tezcan 2006, 608-610.

⁴⁶ Bk. Tezcan 2006, 612.

⁴⁷ K. Enoki, esas itibarıyla Herrmann’a ait olan bu görüşü kabul etmemiştir, çünkü Heftalitleri Avarlara, Avarları da Hua’ya doğrudan bağlayacak bir delil yoktur. Ona göre, “Heftalit” bir kavim, “Hua” ise bir coğrafya adıdır

ve bunun sınırlarını, Türkmenistan'ın bazı kısımlarını ve İran'daki Horasan eyaletini de içine alacak şekilde batıya doğru uzattılar. Heftalitler Çin kaynaklarında genel olarak "Yida, Ida, Yada" veya "Hua" isimleriyle zikredilirler⁴⁸. En önemli komşuları, batıda İran'daki Sasaniler, doğuda ise 552 tarihine kadar Rouran'lar (Juan-juan), VI. yüzyıl ortalarında Türk Kağanlığı'nın kurulmasından sonra ise Türkler (Tujue) idi. Fakat ne Sasani, ne de daha sonraki Türk kaynaklarında, Heftalit Devleti'ni veya Heftalitleri çağrıştıracak doğrudan bir isme rastlanmamıştır. Ancak, bazı Ermeni ve Türk kaynaklarında geçen ve bizim, Heftalitler veya Heftalit Ülkesi olma ihtimali üzerinde durduğumuz "Apar" ismine rastlanmaktadır.

V. yüzyıla ait Ermeni kaynağı Yegişe, bu yüzyılın ikinci yarısı başlarındaki Sasani-Heftalit savaşlarından bahsederken, şimdiki Horasan'a karşılık olarak İran'ın Kuzey-Doğu Bölgesi münasebetiyle "Apar Ülkesi" tabirini kullanmaktadır. Diğer bir Ermeni kaynağımız, V. yüzyılın sonu veya VI. yüzyılın başına ait Gazar Parpetsi de, İran'ın doğusunda, Nişapur'a karşılık olan bir ülkeden bahsederken yine "Apar Ülkesi" tabirini kullanmaktadır⁴⁹. Heftalitler zamanında onlar için ve bölge için VII. yüzyıl Ermeni kaynağı Sebeos'ta kullanılan diğer tabirler ise 'Kuşanlar Ülkesi' ve "Te'talk"tır (yani Heftalitler). Sebeos'un verdiği bilgiye göre, VII. yüzyılın başlarında merkez Nişapur Şehri olmak üzere Tus Bölgesi'nde faaliyette bulunan Sasani Hükümdarı II. Husrev (Perviz, 590-628), oradaki Heftalit prensliklerine karşı askerî üssü olarak Nişapur'dan bazı seferler düzenlediği ve bu bölgeyi Heftalitlerden yeniden ele geçirdiği zaman, "*Hosrow (A)par-ve:z*", yani "*Apar ülkesinde galip gelen*" adını almıştı⁵⁰. Bölgede meydana gelen bazı olaylar münasebetiyle İran'ın kuzey-doğusundaki bir ülkeyi de Sebeos, "Ap(a)r Şah(r)" diye isimlendirir⁵¹.

3. 1. Aparşahr/Abarşahr

Sasani hükümdarı II. Şapur (309-379)'un 360 yılından önce Doğuya yaptığı başarılı seferleri takip eden tarihlerde Nişapur şehri yerinde kurdurduğu ve karargâh olarak kullandığı bu şehrin adına, bazı kaynaklarda "Aparşahr" olarak da rastlanmaktadır⁵² (Fig. 3). Yegişe'de "Apar", erken Ermeni kaynaklarında "Aparşahr" olarak, ama Sebeos ve Ananias Şirakatsi gibi VII. yüzyıl Ermeni kaynaklarında artık "Aparşahr" şeklinde geçen bu kelime, gerek nüvizmatik gerekse bazı yazılı Arap kaynaklarında ise "Abarşahr" (ابرشهر) olarak geçmektedir⁵³. Kelimenin "Abraşahr" şeklinde okunmasından dolayı bazı Arap coğrafyacılar tarafından "bulutlu şehir" olarak yapılan yorum,⁵⁴ bugün artık kabul edilemez. Kısaltılmış şekli olarak Geç Sasani ve Arap-Sasani sikkelerinde " 'PR"

(Enoki 1959, 4, 18). Heftalitler hakkındaki en son araştırmalar için bk. De La Vaissière 2007; İsomatov 2009; Kurbanov 2010.

⁴⁸ Çin kaynaklarında Heftalitler ile ilgili bilgiler, bunların tercüme ve yeni yorumlar hakkında son yapılan bir çalışma için bk. De La Vaissière 2007, 124-129.

⁴⁹ Tezcan 2006, 609: "*Apar ülkesine varan o (kral Yazdagird), Nişapur denilen şahastan'a geldi*". Bu konuda ayrıca bk. Kurbanov 2010, 17.

⁵⁰ II. Husrev ve dönemi için bk. James Howard-Johnston, "KOSROW II". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Last Updated: March 15, 2010. Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/khosrow-ii>

Bk. Tezcan 2006, 610.

⁵¹ Chegini – Nikitin 1996, 38.

⁵² Marquart 1901, 74. Bu konuda teferruatlı bilgi için bk. H. Gaube, "ABARŞAHR". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. I, Fasc. 1, 67, December 15, 1982, Last Updated: July 13, 2011. Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/abarsahr>; Tezcan 2006, 610-615.

⁵⁴ Bu erken dönem İslâm kaynaklarına göre G. Le Strange ve P. Christensen de Nişapur'dan Abraşahr şeklinde bahsetmişlerdir. Bk. Le Strange 1966, 383 ("Bulut-şehri/bulutlu-şehir"); Christensen 1993, 193.

(Apar) şeklinde de görülen yazım şekli,⁵⁵ Abbasi Halifesi Me'mûn Dönemi'ne, yani 825 tarihlerine kadar erken dönem Emevi ve Abbasi sikkelerinde "Abarşahr" olarak görülebiliyorsa da⁵⁶ 772 tarihlerinden beri artık İslâm sikkelerinde "Nişapur" (< *Niv-Şâpûr* 'Şapur'un İyi Şeyi') kelimesine de

Fig. 3. Sasaniler Dönemi'nde Apar Ülkesi

rastlanmaktadır⁵⁷. Ermeni coğrafyacısı Ananias Şirakatsi, eserinin İran ve Aria (Areia, Herat) bölgelerini anlattığı kısmında, Koşm ve Wrkan (Gorgan, eski Hyrkania) ile birlikte Aria'nın bir bölümünden oluşan sahayı "Aparşahr" olarak zikretmekte; eskiden bu isimle anılan bölgenin, Persler (Sasaniler) tarafından daha sonra "Horasan" (*Kusti Horasan*, yani, "Doğu") olarak adlandırıldığını belirtmektedir⁵⁸. Th. Nöldeke, H. Hübschmann, R. N. Frye, A. Christensen, K. Enoki ve C. E. Bosworth gibi eski ve yeni çok sayıda araştırmacı da, "Abarşahr"ın (veya "Abarşahr"), Horasan veya Nişapur bölgesi ile aynileştirilmesi fikrini benimsemiştir⁵⁹. H. W. Haussig ise, bunun "Abar Ülkesi" demek olduğunu ve Batı Türk Kağanlığı'nın güney-batı topraklarında aranması gerektiğini söylemiştir⁶⁰.

Öyle anlaşılıyor ki Heftalitler, İran'ın Kuzey-Doğu Bölgesi'ni idare etmeye başladıktan sonra, eğer o bölgenin adı (Apar-şahr) bizim yukarıda tahmin ettiğimiz gibi "Aparni" isminden gelmiyor-

⁵⁵ Geç Sasanî Dönemi sikkelerinin dikkate değer özelliklerinden biri, paraların arka yüzlerinde (reverse) ve sağ tarafta, darp yeri adının kısaltılmış şekli olan monogramların kullanılmasıdır. Bu monogramlardan şimdiye kadar 200 kadarı tesbit edilmiştir. Nişapur (Aparşahr)'da darbedilen sikkeler üzerinde de 'PR monogramı kullanılmıştır. Bk. Chegini – Nikitin 1996, 44, 52.

⁵⁶ Mesela, H. 75/M. 694-695 tarihli bir dirhemden (gümüş sikke) haberdarız. Bk. Artuk – Artuk 1970, XXXVI.

⁵⁷ Bk. Strange 1966, 383; C. Edmund Bosworth, "NISHAPUR i. Historical Geography and History to the Beginning of the 20th century". Encyclopaedia Iranica, Online Edition, Originally Published: September 17, 2010, Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-i>

⁵⁸ Marquart 1901, 138; Tezcan 2006, 610 ve n. 46.

⁵⁹ Bu hususta mesela bk. Christensen 1936, 133, 191, 215; Chegini – Nikitin 1996, 36-37.

⁶⁰ Tezcan 2006, 611. W. Pohl (1988, 31) ise, bunu 'Avarların Şehri' şeklinde anlayarak, Sasanî ülkesinde 100 yıllık eski bir gelenekte Avarların o bölgedeki mevcudiyeti şeklinde yorumluyor.

sa, Heftalitler zamanında “Apar-şahr” yani “Apar Ülkesi” olarak zikredilmeye başladı⁶¹. Erken Ortaçağ Arap kaynaklarında da, “Horasan” adı o zaman mevcut olmadığı için bölgenin adı, “Apar/Abarşahr” şeklinde geçmektedir.

3. 2. (A)Par

“Apar” adının geçtiği diğer bir yazılı kaynak ise VIII. yüzyıl Türk Kitabeleri’dir. 552 yılında kurulan ve Çin’in Kuzeyi’nden İran’ın doğusuna kadar bütün Orta Asya bölgelerini kısa bir zaman içinde idaresi altına alan I. Türk Kağanlığı (552-630) idarecileri, bu müddet zarfında hem İran’daki Sasaniler ile, hem daha batıdaki Bizans İmparatorluğu ile, hem de Heftalit İmparatorluğu’nun 560’lı tarihlerde kendileri tarafından yıkılmasından sonra şimdi artık kendi hâkimiyetlerinde olan: eski adı ile “Apar”, sonraki yeni adı ile “Horasan” Bölgesi’nde oturan Heftalit Beylikleri ile münasebetlerde bulunmuşlardır.

Bilindiği gibi Orhon Türk Kitabeleri’nden Bilge Kağan (kıs. BK) ve Köl Tigin (kıs. KT) Kitabeleri II. Türk Kağanlığı Dönemi’nde diktirilmiş, ama I. Türk Kağanlığı’nın kuruluş dönemlerini de anlatmaktadır. Bu kitabelerde, muhtemelen Bilge Kağan’ın (552-553?) 553 tarihindeki veya kardeşi İstemi Kağan’ın (552-574?) 574 tarihindeki ölümü münasebetiyle yoğ/cenaze merasimi için temsilci gönderen komşu devletlerin isimleri sıralanırken “(A)par” 𐰽𐰺 diye bir isim de zikredilir. Doğudan Batıya doğru bir sıra takip edilerek kavim veya devlet isimleri sıralanırken, Tabgaç (Çin), Tüpüt (Tibet), ve en sonda da “(A)purım = Apa Urum” 𐰽𐰺𐰸 adıyla Bizans İmparatorluğu zikredilmektedir⁶². Tibet ile Bizans arasında ise “Par” veya “Apar” 𐰽𐰺 şeklinde okunabilen ve yukarıda zikredilen başka bir yer veya kavim ismi veriliyor. Bunun İran, yani Sasani İmparatorluğu olabileceği şeklinde bazı izahlar yapılmış ise de İran, Çin kaynaklarında Fusi 波斯, Bosi 波斯 ve Bosu 白疏 (Pars/Pers), Türk Kitabeleri’nde (KT Kuzey Yüzü 12) ise “Berçik-er” 𐰽𐰺𐰸 (<Pars(ık)-er: Pers/Fars, İranlı) olarak zikredildiği için⁶³, “(A)par”ın İran olma ihtimali oldukça zayıftır. Geriye ise bir tek, bazı Çin kaynaklarında “Hua” 滑 adı ile anılan ve V. yüzyılın başlarında Rouran’lardan ayrılarak Batıya geldiği bilinen Heftalitler kalıyor. “Hua”nın ise, Erken Orta Çağlarda oldukça yaygın olarak kullanılan “Avar” isminin Çince’ye uyarlanmış hâli olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Araştırmacılar, “Avar/Avar” isminde bazan Rouran’ları, bazan Avrupa Avarlarını, bazan bütün bir İran Ülkesi’ni, bazan ise tarihi ve linguistik açılarından bakarak İran’ın kuzey-doğusundaki Heftalit Devleti’ni görmüşlerdir. Türk Kitabeleri’ndeki “Apar” kelimesinin, Çin kaynaklarındaki “Aba” (veya “Abo”) 阿拔 ile⁶⁴ veya Theophylaktos Simokatta’nın eserindeki (*Historiae* I. 3. 1) “Abares” Αβαρεç (Avarlar) ile ilgili olabileceğine ilk dikkati çekenlerden biri, W. Thomsen olmuştu⁶⁵. Nitekim Ed. Chavannes da Çin kaynaklarındaki bilgilerle karşılaştırarak Türk Kitabeleri’ndeki bu “Apar” ile

⁶¹ Bölge “Apar-shahr” olarak isimlendirildiği gibi, bölgeyi yöneten Sasani valilerine de “Aparshah” deniyordu. Bk. Kurbanov 2010, 17-18.

⁶² KT Doğu Yüzü 4 ve BK Doğu Yüzü 5: “Özi ança kergek bolmuş. Yogçı sıgtıçı öngre küün tuğsıkdaki Bükli Çöllüg el, Tabgaç, Tüpüt, (A)par, Purum, Kurkız, Üç Kuurıkan, Otuz Tatar, Kutany, Tatabı bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan ermiş...” Bk. Tekin 2010, 24-25, 50-51; Tezcan 2006, 604-606.

⁶³ Bk. Tezcan 2006, 607.

⁶⁴ J. Skaff, “Avar” karşılığı olabileceğini belirttiği ve “Abo” şeklinde okuduğu bu kelimenin Çince ikinci karakterini, kaynaktaki şahıs adı (Abo) ile kabile/devlet adı (Aba) aynı yerde geçtiği için muhtemelen yanlışlıkla farklı vermiştir. Bk. Skaff 2012, 254, 385 (Index).

⁶⁵ Bk. Thomsen 2011, 210 (Bu münasebetle belirtmek gerekir: Chavannes’in eserinin Türkçe tercümesine Thomsen ve Chavannes’in görüşleri ile ilgili olarak bu konuda yapılan “ek ve düzeltme” doğru değildir).

Bizans kaynaklarında geçen Avarların aynileştirilebileceği sonucuna varmıştı⁶⁶. H. W. Haussig, Çin kaynakları *Suishu*, *Pianyidian* ve *Zizhi Tongjian*'de, 585 yılında Türk Kağanı Shabolue'ye (Işbara) saldıran ve aslen Töles boylarından bir kabile olan bir halk münasebetiyle zikredilen "Aba"/"Abo" 阿拔, 阿跋⁶⁷ sözünün, Türk kitabelerindeki "Apar" 𐰽𐰺 kelimesine karşılık olduğunu söylerken⁶⁸, Herrmann ise hazırlamış olduğu *Çin'in Tarihi ve Ticari Atlası*'nda Heftalit Devleti'ni "Hua = Afu = Awar (Apar) İmparatorluğu" olarak isimlendirmiştir⁶⁹.

Bu "Apar" ismi, bize göre, bugünkü İran ve Afganistan'daki bir bölgeye karşılık olmalıdır. Biz bunun, yoğ merasimi 560'lardan önceki bir tarihle, yani Bumın Kağan'ın ölümüyle ilgili ise doğrudan Heftalit devleti topraklarına; 560'lardan sonraya ve İstemi Kağan'ın ölümüyle alakalı ise, Heftalit Devleti'nin yıkılmasından sonra bazı toprakları Türk idaresine geçen ve hâlâ Heftalit Beyleri tarafından idare edilen, ama büyük kısmı itibariyle I. Husrev Anuşirvan (531-579) Dönemi'nde Sasaniler'in eline geçmiş olan Horasan Bölgesi'ne işaret ettiği düşüncesindeyiz. Bu konuda P. Lurje, cenaze merasimine katılan sözkonusu elçilerin, gerçekte Sasani idaresindeki Abarşahr valisi tarafından gönderilmiş olabileceği fikrini ifade etmiştir⁷⁰.

Sasaniler bölgeye iyiden iyiye sahip oldukları zaman bunun adını "Horasan" olarak değiştirdiler. Bununla beraber, hem "Apar-şahr", hem de "Horasan" ismi, Türkmenistan'ın İran'a yakın olan güney toprakları (Merv, Nesa ve Serahs yöreleri) ile, Afganistan'ın Belh ve Herat bölgelerini (Doğu Horasan) ve İran'daki Horasan Eyaleti'ni (Batı Horasan) de içine alıyor ve şimdikinden çok daha geniş bir bölgeyi işaret ediyordu. İslâm coğrafi kaynaklarında bu geniş bölgeye işte bu özelliğinden dolayı zaman zaman "Ümmühât" (Nişabur, Merv, Belh ve Herat merkezleri) ismi de verilmiştir⁷¹.

Bu yüzden, "Aparni" veya "Apar" adı, antikçağdan Erken Ortaçağ'a kadar bu bölgedeki göçebe varlığının hem etnik, hem de kültürel bakımlardan umumî bir ataya, yani Sakalara mensup olduğunun da bir ifadesidir.

⁶⁶ Chavannes 1941, 88, n. 3.

⁶⁷ Chavannes 1941, 50, n. 5. Apa kavmi, yukarıda yazdığımız Çince ikinci karakterle, Tang Hanedanı (618-907) başlangıcında, Töles boylarından gelen bir Aba elçilik heyeti münasebetiyle Çin kaynağı *Wenxian Tongkao*'da da geçmektedir. Bk. Bielenstein 2005, 417. Aba > Apar > Awar hakkında bk. Liu 1958, 51, 527-528, n. 273 (bu kitabın Türkçe tercümesindeki ilgili yerler, orijinalindeki uzun açıklamalar tamamen çıkarıldığı için bu münasebetle kullanılamaz). Avarlar hakkında en son araştırmalardan birini yapmış olan W. Pohl de bu sözün, Türk Kitabeleri'ndeki "Apar" ile bir ilgisinin olma ihtimali üzerinde durmaktadır. Bk. Pohl 1988, 31.

⁶⁸ Haussig 1954, 330-331. Haussig'e göre, "Abar/Apar ve Awar/Аварот, aynı kelimenin sadece farklı şekilleridirler". Pan Yihong (1997, 103, 413: Index) da, Işbara Kağan'ın halkına saldıran Aba kavmi/devleti münasebetiyle *Suishu*'da zikredilen "Aba" karakterini "Apar" olarak vermiştir.

⁶⁹ Herrmann 1935, 30, 32.

⁷⁰ Bk. Tezcan 2006, 606, n. 17 (bu münasebetle P. Lurje'ye, görüşlerini benimle paylaştığı için teşekkürlerimi sunmak isterim).

⁷¹ Bk. Çetin 1998, 234.

BİBLİYOGRAFYA

Kısaltmalar

AKGW	Abhandlungen der Königlichen die Wissenschaften zu Göttingen.
AM	<i>Asia Major</i> .
AMI	<i>Archaeologische Mitteilungen aus Iran</i> .
BAI	<i>Bulletin of the Asia Institute</i> .
CHI	<i>The Cambridge History of Iran</i> . Vol. 2. <i>The Median and Achaemenian Periods</i> , edited by I. Gershevitch (1985, 5th printing: 2007); Vol. 3 (1) and 3 (2). <i>The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods</i> , edited by E. Yarshater (1983), Cambridge University Press (CUP).
DİA	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i> .
HdO	<i>Handbuch der Orientalistik</i> .
PDK	<i>Papers on the Date of Kaniska, Submitted to the Conference on the Date of Kaniska</i> . London, 20-22 April, 1960, Edited by A. L. Basham, Leiden: E. J Brill.
HCCA	<i>History of Civilizations of Central Asia</i> . UNESCO Publishing.
IsMEO	<i>Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente</i> .
İzd-vo	İzdatel'stvo.
MRDTB	<i>The Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko</i> .
NF	Neue Folge.
RAN	<i>Rossiyskaya Akademiya Nauk</i> .
SPb.	Sankt-Peterburg.
SPP	<i>Sino-Platonic Papers</i> .
SJ	<i>Shiji</i> .
VDİ	<i>Vestnik Drevney İstorii</i> .

Antik Kaynaklar

App.	(= Appianus, <i>Rhomaika</i>) Kullanılan Metin ve Tercüme: <i>Appian's Roman History</i> . With an English Translation by H. White, I-IV. Cambridge, Mass. - London 1961-1972 (The Loeb Classical Library). Aleksandriyskiy. <i>Rimskaya İstoriya</i> . Otvetstvennyy Redaktor E. S. Golubtsova. Stat'ya İ. L. Mayak. Kommentarii A. S. Balahvantseva, Moskva "Nauka" 1998.
Arr. <i>anab.</i>	(= Arrianos, <i>Anabasis</i>) Kullanılan Metin ve Tercüme: <i>Arrian</i> . With an English translation by P. A. Brunt I-II. Cambridge, Mass. - London 1976-1983 (The Loeb Classical Library). <i>The Landmark Arrian. The campaigns of Alexander. Anabasis Alexandrou</i> . Ed. by J. Romm, Series Ed. R. B. Strasser. A New Translation by Pamela Mensch with maps, Annotations, Appendices, and Encyclopedic Index. Anchor Books: New York 2010. <i>İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)</i> . Çev.: F. Akderin. İstanbul 2005.
<i>Bundahışn</i>	Kullanılan Metin ve Tercüme: <i>The Bûndahışn</i> , being a Facsimile of the TD Manuscript No. 2 brought from Persia by Dastur Tîrandâz and now preserved in the late Ervad Tahmuras' Library. Edited by The Late Ervad

- Tahmuras Dinshaji Anklesaria, Introduction by Behramgore Tahmuras Anklesaria, Bombay 1908.
- Bundahisn: Zand-Ākāsīh; Iranian or Greater Bundahišn*. Transliteration and translation in English by B. T. Anklesaria, Bombay 1956.
- Curt. (=Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: *Alexander in India. A Portion of the History of Quintus Curtius*. Edited by W. E. Heitland and T. E. Raven, Cambridge 1905. *Quintus Curtius Rufus*. With an English translation by J. F. Rolfe. Cambridge, Mass. - London 1946 (The Loeb Classical Library).
The History of Alexander, Quintus Curtius Rufus. Transl. by J. C. Yardley, Introduction and Commentaries by W. Heckel. Harmondsworth 1984.
Kvint Kurtsiy Ruf. İstoriya Aleksandra Makedonskogo. S Prilojeniem soçineniy Diodora, Yustina, Plutarha ob Aleksandre. Otv. Red. A. A. Vigasin, Moskva: İzdatel'stvo MGU 1993.
- Ktesias (=Die Fragmente der Griechischen Historiker)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: Felix Jacoby, Die Fragmente der Griechischen Historiker III C1, 1958, 416-517.
A. Nichols, *The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus: Translation and Commentary with an Introduction*. Florida 2008.
- Hdt. (= Herodotus, *Historiae*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: *Herodotus*. With an English translation by A. D. Godley I-IV. London, New York 1975 (The Loeb Classical Library).
Gerodot. İstoriya v Devyati Knigah. Perevod i Primeçaniya G. A. Stratanovskogo. Pod Obşçey Redaktsiyey S. L. Utçenko, Redaktor Perevoda N. A. Meşçerskiy, İzdatel'sto "Nauka", Leningradskoe Otdelenie, Leningrad 1972.
Herodotos. *Tarih*. Çev.: M. Ökmen. İstanbul 2011.
- Isid. Char. (=Isidoros Charaxes, *Stathmoi Parthikoi*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: *Parthian Stations by Isidore of Charax. An Account of the Overland Trade Route between the Levant and India in the First Century B.C.* With a Translation and Commentary by W. H. Schoff, Philadelphia 1914.
V. D. Livşits, A. N. Bader, "Dorojnik İsidora Harakskogo [Parfyanskiye Stoyanki] kak istoçnik po istorii i geografii Parfii". *Antologiya İstoçnikov po İstorii, Kul'ture i Religii Drevney Gretsii*. Pod redaktsiyey V. İ. Kuzişçina. Uçebniye posobie, SPb.: İzdatel'stvo "Aleteya" 2000, 406-411.
- Iust. (= M. Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Phiilippicarum Pompei Trogi*.)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. Accedunt Prologi in Pompeium Trogum. Teubner 1985.
Yustin. Epitoma Soçineniya Pompeya Troga. "Yustin. Epitoma Soçineniya Pompeya Troga 'Historiae Philippicae'". Perevod A. A. Dekonskogo i M. İ. Rijskogo, pod red. M. E. Grabar'-Passek, Kommentariy E. L. Kazakeviç i

- M. Ī. Rijskogo". *VDĪ*, 1954, No. 2 (48), 183-252; No. 3 (49), 193-251; No. 4 (50), 187-239; 1955, No. 1(51), 199-243.
- Justin Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus. Translated by J. C. Yardley. With Introduction and Explanatory Notes by R. Develin, American Philological Association Classical Resources, Scholars Press Atlanta, GA 1994.
- Liv. (= Livius, *Ab urbe condita*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: Livy. *From the Founding of the City*. With an English translation by A. C. Schlesinger, I-XIV. Cambridge, Mass., London 1919-1959 (The Loeb Classical Library).
Tit Liv. *İstoriya Rima ot Osnovaniya Goroda*. Tom I-III. Red. Perevodov: M. L. Gasparov i G. S. Knabe, Red. Kommentariiev: V. M. Smirin, Otvet. Red. E. S. Golubtsova, Moskva: İzdatel'stvo "Nauka" 1989-1993.
- Mela (= Pomponius Mela, *De Chorographia*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: A. V. Podosinov, M. V. Skrijinskaya, *Rimskie Geografiçeskie İstoçniki: Pomponiy Mela i Pliniy Starşiy. Teksti, Perevodi, Kommentariy*, İzdatel'stvo "İndrik": Moskva 2010.
Pomponius Mela's Description of the World. [Introduction, Translation and Notes by] F. E. Romer. Ann Arbor 1998.
- Plin. nat (= Plinius, *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: *Pliny Natural History*. With an English Translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz, I-X. Cambridge, Mass. - London 1938 - 1971 (The Loeb Classical Library).
A.V. Podosinov, M. V. Skrijinskaya, *Rimskie Geografiçeskie İstoçniki: Pomponiy Mela i Pliniy Starşiy. Teksti, Perevodi, Kommentariy*, İzdatel'stvo "İndrik": Moskva 2010.
- Polyb. (= Polybios, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: Polybios. *The Histories*. With an English translation by W. R. Paton I-IV. Cambridge, Mass. – London. 1960 (The Loeb Classical Library).
Polibiy. Vseobşçaya İstoriya v 2 tomah. Tom 1. Kn. I-X, Tom 2. Kn. XI-XXXIX, Per. s drevnegreç. F. Mişçenko. Moskva: "İzdatel'stvo AST" 2004.
Polibius. The Histories. Translated by R. Waterfield. With an Introduction and Notes by B. McGing. Oxford New York 2010.
- Ptol. (= Claudius Ptolemaios, *Geographika Hyphegesis*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: *The Geography by Claudius Ptolemy, Greek Geographer of the 2nd Century A.D.* Translated by E. L. Stevenson. Book 6: New York 1932.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleler: *The Geography of Strabo*. With an English translation by H. L. Jones, I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).
Strabon. *Geografiya v 17 Knigah*. Perevod, stat'ya i Kommentarii G. A. Stratanovskogo, pod obşçey redaktsiey Prof. S. L. Utçenko, Redaktor perevoda Prof. O. O. Kryuger, İzdatel'stvo "Nauka" 1964.

- Strabons Geographika*. Mit Übersetzung und Kommentar herausgegeben von Stefan Radt. Band 3. Buch IX-XIII: Text und Übersetzung. Vandenhoeck & Ruprecht 2004.
- Sima Qian (= *Shiji*: kıs. *Sj*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleer: Sima Qian. *Records of the Grand Historian*. Translated by B. Watson. Han Dynasty II (Revised Edition). A Renditions – Hong Kong, New York 1993.
Sima Tsyant. *İstoriçeskie Zapiski (Şi tsi)*. Tom IX. Perevod s kitayskogo, kommentariy pod redaktsiey A. R. Vyatkina. Vstupitel'naya stat'ya A. R. Vyatkina. Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka XXXII, 9, Moskva: İzdatel'skaya firma "Vostoçnaya Literatura" RAN 2010.
- Theophylaktos Simokatta (= *Historiae*)
Kullanılan Metin ve Tercümeleer: Theophylacti Simokattae. *Historiae*. Edidit C. de Boor. Lipsiae 1887.
H. W. Haussig. "Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker". *Byzantion*, XXIII, 281-286 [De Boor neşrinin 256-262 arasındaki ilgili kısmın yeniden neşri ve tercümesi ile birlikte].
Feofilakt Simokatta. *İstoriya*. Vstupitel'naya stat'ya N. V. Pigulevskoy. Perevod S. P. Kondrat'eva. Primeçaniya K. A. Osipovoy, Moskva 1957.
Theophylaktos Simokates. *Geschichte*. Übersetzt und Erläutert von P. Schreiner, Bibliothek der Griechischen Literatur Bd. 20, Stuttgart 1985.
M. & M. Whitby. *The History of Theophylact Simocatta*. An English Translation with Introduction and Notes. Oxford 1997.

Modern Kaynaklar

- Aalto – Pekkanen 1975 P. Aalto – T. Pekkanen, *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*. Part I, Otto Harrassowitz. Wiesbaden 1975.
- Akbulut 1984 D. A. Akbulut, *Arap Fütuhâtına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II – M.S. VII. yüzyıl)*. Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1984.
- Artuk – Artuk 1970 İ. Artuk – C. Artuk (Haz.), *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu. Cilt I*, İstanbul 1970.
- Badian 1985 E. Badian, "Alexander in Iran". Ed. I. Gershevitch, *The Median and Achaemenian Period*. *CHI* 2 (1985) 420-501.
- Bailey 1979 H. W. Bailey, *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge 1979.
- Bivar 1983a A. D. H. Bivar, "The Political History of Iran under the Arsacids". *CHI* 3 (1983) 21-99.
- Bivar 1983b A. D. H. Bivar, "The History of Eastern Iran". *CHI* 3 (1) (1983) 181-231.
- Bielenstein 2005 H. Bielenstein, *Diplomacy and Trade in the Chinese World, 589-1276* (HdO, Section 4, China). Leiden-Boston 2005.
- Bosworth 1994 C. E. Bosworth, "DEHESTĀN". *Encyclopaedia Iranica*. Online Edition, Vol. VII, December 15, 1994, Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/dehestan>.
- Briant 2002 P. Briant, *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire*. Transl.: P. T. Daniels, Indiana 2002.

- Brunner 1983 C. Brunner, "Geographical and Administrative Divisions: Settlements and Economy". *CHI* 3 (2) (1983) 747-777.
- Chavannes 1941 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux. Recueillis et Commentés suivi de Notes Additionelles*. Paris 1941.
- Chegini – Nikitin 1996 N. N. Chegini – A. V. Nikitin, "Sasanian Iran – Economy, Society, Arts and Crafts". Ed. B. A. Litvinsky, *HCCA vol III. The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*. UNESCO Publishing (1996) 35-78.
- Christensen 1936 A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides. Levin & Munksgaard*. Copenhagen 1936.
- Christensen 1983 P. Christensen, *The Decline of Iranshahr. Irrigation and Environments in the History of the Middle East 500 B.C. to A.D. 1500*. Copenhagen 1983.
- Cook 1983 J. M. Cook, *The Persian Empire*. New York 1983.
- Cook 1985 J. M. Cook, "The Rise of Achaemenids and Establishment of Their Empire". Ed. I. Gershevitch, *The Median and Achaemenian Periods. CHI* II. Cambridge (1985) 200-291.
- Çetin 1998 O. Çetin, "Horasan". *DİA* 18 (1998) 234-241.
- Daffinà 1967 P. Daffinà, *L'Immigrazione dei Saka nella Drangiana. Centre Studi e Scavi Archeologici in Asia, Reports and Memoirs IX*. Roma 1967.
- Daffinà 1982 P. Daffinà, *Il Nomadismo Centrasiatco (Parte prima)*. Roma 1982.
- Dandamaev 1985 M. A. Dandamaev, *Političeskaya İstoriya Ahemenidskoy Derjavi*. AN SSSR, Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Institut Vostokovedeniya, İzd-vo "Nauka". Moskva 1985.
- Dani – Litvinsky 1996 A. H. Dani – B. A. Litvinsky, "The Kushano-Sasanian Kingdom". Ed. B. A. Litvinsky, *The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750, HCCA, Vol. III*. (1996) 103-118.
- Daniel 2001 E. Daniel, *The History of Iran*. London 2001.
- De Blois 1993 F. De Blois, 1993. "DAHAE i. The name". *Encyclopaedia Iranica*. Online Edition Vol. VI, December 15, 1993, Kaynak: www.iranicaonline.org/articles/dahae.
- De La Vaissière 2007 E. De La Vaissière, "Is There a Nationality' of the Hephthalites ?". *BAI New Series 17-2003* (2007) 119-132.
- Diakonoff 1985 I. M. Diakonoff, "Media". Ed. I. Gershevitch, *CHI* 2. *The Median and Achaemenian Periods*. CUP (1985), 36-148.
- Dibvoyz 2008 Dibvoyz, N. K. [Debevoise, N. C.] 2008. *Političeskaya İstoriya Parfii*. Pervod s angliyskogo, naučnaya redaktsiya i bibliografičeskoe prilozhenie V. P. Nikonorova. Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut İstorii Material'noy Kul'turi, Filologičeskiy fakultet. Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Dvoretzkiy 1958 İ. H. Dvoretzkiy (haz.), *Drevnegrečesko-Russkiy Slovar'*. Pod redaktsiey Prof. S. İ. Sobolevskogo. Tom I-II, Gosudarstvennogo İzdatel'stvo İnostrannih i Natsional'nih Slovarey, Moskva 1958.
- Eggermont 1968 P. H. L. Eggermont, 1968. "The Historia Philippica of Pompeius Trogus and the foundation of the Scythian Empire". *PDK*, Leiden (1968) 97-102.

- Enoki 1959 K. Enoki, "On the Nationality of the Ephthalites". *MRDTB XVIII* (1959) 1-58.
- Frye 1984 R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*. München 1984.
- Gaube 1982 H. Gaube, "ABARŞAHR". *Encyclopaedia Iranica*. Online Edition, Vol. Vol. I, Fasc. 1, 67, December 15, 1982.
Kaynak: www.iranicaonline.org/articles/abarsahr.
- Haussig 1954 H. W. Haussig, "Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker". *Byzantion XXIII* (1954) 275-462.
- Herrmann 1935 A. Herrmann, *Historical and Commercial Atlas of China*. Cambridge 1935.
- Herzfeld 1932 E. Herzfeld, "Sakastān". *AMI IV* (1932) 1-156.
- Herzfeld 1941 E. Herzfeld, *Iran in the Ancient East. Archaeological Studies presented in the Lowell Lectures at Boston*. London-New York 1941.
- Howard-Johnston 2010 J. Howard-Johnston, 2010. "KOSROW II". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Last Updated: March 15, 2010, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/khosrow-ii>
- Hulsewé 1979 A. F. P. Hulsewé, *China in Central Asia: The Early Stage, 125 B.C.-A.D. 23: An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty: With an Introduction by M. A. N. Loewe*. *Sinica Leidensia*. Leiden 1979.
- İsomatov 2009 M. M. İsomatov, *Eftalitskoe Gosudarstvo i ego Rol' v İstorii Tsentral'noy Azii*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie učenoy stepeni doktora istoričeskih nauk, Duşanbe.
(http://dibase.ru/article/26102009_isomatovmm/1)
- Junge 1939 J. Junge, *Saka-Studien*. Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Leipzig 1939.
- Koçergina 1987 V. A. Koçergina, *Sanskritsko-Russkiy Slovar'*. Pod redaktsiey V. İ. Kal'yanova. S Priloženiem "Grammatičeskogo Oçerka Sanskrita". A. A. Zaliznyakova. İzdanie 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe. Moskva: İzdatel'stvo "Russkiy Yazık".
- Konow 1912 St. Konow, "Vedic 'Dasyu', Toxri 'Daha' ". *Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912. Dargebracht von Freunden und Schülern*. Leipzig (1912) 96-97.
- Koshelenko – Pilipko 1994 G. A. Koshelenko – V. N. Pilipko, "Parthia". Ed. J. Harmatta. *The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. HCCA*, Vol. II. (1994) 131-150.
- Kurbanov 2010 A. Kurbanov, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*. Unpublished PhD Thesis. Berlin 2010.
- Llewellyn-Jones – Robson 2010 L. Llewellyn-Jones – J. Robson, *Ctesias' History of Persia. Tales of the Orient*. London - New York 2010.
- Le Strange 1966 G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*. Frank Cass & Co. Ltd.: Cambridge University Press 1966.
- Lecoq 1987 P. Lecoq, "APARNA". *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Vol. 2, 151, December 15, 1986, Last Updated: August 5, 2011, Kaynak:

- <http://www.iranicaonline.org/articles/aparna-c3k>
- Liu Mau-tsai 1958 Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. I. Buch. Texte; II. Buch. Anmerkungen. Anhänge. Index. Wiesbaden 1958.
- Lukonin 1983 Lukonin, V. G. 1983. "Political, Social and Administrative Institutions. Taxes and Trade". *CHI* III/2 (1983) 680-746.
- Mallowan 1985 M. Mallowan, "Cyrus the Great (558-529 B.C.)". *CHI*, Vol. 2. Ed. I. Gershevitch, *The Median and Achaemenian Periods*. (1985) 392-419.
- Markwart 1931 J. Markwart, *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr*. Roma 1931.
- Markwart 1956 J. Markwart, "Die Sogdiana des Ptolemaios". *Commentarii Periodici Pontificii Instituti Biblici ORIENTALIA*, vol. 15, Nova Series, (1956) 123-149, 286-323.
- Marquart 1901 J. Marquart, *Ērānshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaç'i*. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen. Akgw zu Göttingen. Ph.-hist. Klasse, NF, Bd. III. Nr.2, Berlin 1901.
- Murray - Moreno 2007 Eds. O. Murray, - A. Moreno, *A Commentary on Herodotus Books I-IV. With a Contribution by Maria Brosius*. Oxford – New York 2007.
- Narain 1980 A. K. Narain, *The Indo-Greeks*. Delhi 1980.
- Nichols 2008 A. Nichols, *The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus*: Florida 2008.
- Pan Yihong 1997 P. Yihong, *Son of Heaven and Heavenly Qaghan: Sui-Tang China and its Neighbours*. Center for East Asian Studies. Western Washington University 1997.
- P'yankov 1975 I. V. P'yankov, "Massagetı Gerodota". *VDĪ* 2 (132) 46-70.
- Pohl 1988 W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München 1988.
- Praser-Sen 2006 A. Praser-Sen, "Naming and Social Exclusion: The Outcast and the Outsider". Ed. by P. Olivelle, *Between the Empires. dāhyu Society in India 300 BCE to 400 CE*. Oxford (2006) 415-456.
- Pulleyblank 1962 E. G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese". *AM* (1962-63) 58-144.
- Schwartz 1985 M. Schwartz, "The Old Eastern Iranian World". Ed. I. Gershevitch, *CHI*, Vol. 2. *The Median and Achaemenian Periods*. CUP (1985) 640-663.
- Sellwood 1980 D. Sellwood, *An Introduction to The Coinage of Parthia*. London 1980
- Shendge 1977 M. J. Shendge, *The Civilized Demons: The Harappans in Rgveda*. New Delhi 1977.
- Skaff 2012 J. K. Skaff, *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors, Culture, Power, and Connections, 580-800*. Oxford 2012.
- Stratanovskiy 1972 Bk. Kaynaklar: *Herodotus* (Gerodot).
- Yu Taishan 1998 Yu Taishan, *A Study of Saka History*. *SPP*, Nu. 80, July, (1998).
- Yu Taishan 2011 Yu Taishan, "The Origin of the Kushans". *SPP*, Nu. 212, July, (2011) 1-22.
- Tarn 1951 W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge 1951.

- Tavernier 2012 J. Tavernier, *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.). Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts. Orientalia Lovaniensia Analecta 158*, Leuven – Paris – Dudley (2012).
- Tekin 2010 T. Tekin. *Orhon Yazıtları*. Ankara 2010.
- Tezcan 1996 M. Tezcan. *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996.
- Tezcan 2006 M. Tezcan, "The Ethnonim Apar in the Turkish Inscriptions of the 8th Century and the Armenian Manuscripts". *Ērān ud Anērān*". Ed. M. Comapreti – P. Raffetta – G. Scarcia, *Studies Presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion of His 70th Birthday*. (2006) 603-620.
- Thomsen 2011 V. Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev.: V. Köken, Ankara 2011.
- Vaynberg 1999 B. I. Vaynberg, *Etnografiya Turana v Drevnosti VII v. do n.e. – VIII v. n.e.* RAN Institut etnologii i antropologii im. N. N. Mikluho-Maklaya, Moskva: İzdatel'skaya Firma "Vostochnaya Litertatura".
- Vogelsang 1993 W. Vogelsang, "DAHAE ii. The People". *Encyclopaedia Iranica, Online Edition*, Vol. VI, December 15, 1993,
Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/dahae>
- Zadneprovsky 1994 Y. A. Zadneprovsky, "The Nomads of Northern Central Asia After the Invasion of Alexander". *HCCA*, Vol. II. (1994) 457-472.